

ИЗВЕШТАЈ

о оцени урађене докторске дисертације
„Економска култура у Србији: културни обрасци, институције и легитимацијски
механизми“
кандидата мр Владимира Цветковића

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ
1. Датум и орган који је именовео комисију 2015. године, Наставно-научно веће Филозофског факултета у Новом Саду   2. Састав комисије са назнаком имена и презимена сваког члана, звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање, датума избора у звање и назив факултета, установе у којој је члан комисије запослен: 1. др Драган Коковић, редовни професор, социологија (социологија културе, социологија образовања), 17.11.1992. године, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за социологију.   2. др Божо Милошевић, редовни професор, социологија (општа социологија, социологија рада), 1996. године, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за социологију   3. др Душан Мојић, ванредни професор, социологија (економска социологија, социологија организација, социологија рада), 2014. године, Филозофски факултет у Београду, Одељење за социологију.   4. др Ђокица Јовановић, редовни професор, социологија (социологија културе, социологија масовне културе), 2015. године Филозофски факултет у Београду, Одељење за социологију.
II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ
1. Име, име једног родитеља, презиме: Владимир (Слободан) Цветковић   2. Датум и место рођења, општина, Република: 06. март 1971. године, Ниш, Република Србија   3. Датум одбране, место и назив магистарске тезе: Централноевропски факултет, Варшава, „The Role of Media in Shaping the Economic Culture in Serbia in the Process of Transition“ (Улога медија у обликовању економске културе у Србији у процесу транзиције), Економска социологија, 20.02.2002. године   4. Научна област из које је стечено академско звање магистра наука: Социологија
III НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ
„Економска култура у Србији: културни обрасци, институције и легитимацијски механизми“

IV ПРЕГЛЕД ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска дисертација садржи укупно 229 страна. Садржај је груписан у оквиру пет поглавља. У изради докторске дисертације је коришћено 194 референце на српском и енглеском језику, једна фотографија, 14 графикана, 11 табела.

Садржај докторске дисертације чине следећа поглавља:

1. Увод
2. Економска култура и институције својине и тржишта
  - 2.1. Друштвене чињенице, институционализација и легитимација – култура и знање друштва
  - 2.2. Социјално позиционирање економије као дефинисање културних норми и вредности
  - 2.3. Економија и култура – култура економије
  - 2.4. Институције и култура
  - 2.5. Својина и тржиште, институционално и културно поприште економске транзиције
    - 2.5.1. Институција тржишта
    - 2.5.2. Институција својине
    - 2.5.3. Тржишта и својине – институционална међузависност
  - 2.6. Теоријско-методолошки нацрт истраживања
  - 2.7. Историја и динамика промена
3. Историјски осврт на културне обрасце и институционалне карактеристике друштвеног уређења у Србији
  - 3.1. Први период, до I светског рата
  - 3.2. Период између два светска рата
  - 3.3. Друга Југославија и социјалистичка модернизација
  - 3.4. Историјско извориште српске економске културе – резиме
4. Карактеристике економске културе у Србији након 2000.
  - 4.1. Политичка, економска и социјална транзиција у Србији
  - 4.2. Ратови, изолација и демографске промене
  - 4.3. Ефекти последње деценије XX века
  - 4.4. Српска економска култура – увод у представљање и анализу података
    - 4.4.1. Анализа података – представљање резултата и опис легитимацијских образаца
    - 4.4.2. Анализа података – интерпретација резултата, кластери као манифестације културних образаца савремене Србије
    - 4.4.3. Економска култура у Србији на почетку III миленијума - закључци на темељу EVS и SEESSP података
5. Закључак
6. Литература

V ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Област којом се ово истраживање бави је економска култура у Србији конституисана око институција својине и тржишта. За предмет рада узети су културни обрасци онако како се манифестују кроз механизме легитимације којима српско друштво конституише сопствену друштвену стварност.

У уводном поглављу образложен је избор и дато одређење самог проблема као јасан и утемељен аргумент за сложен теоријско методолошки приступ који рад карактерише, а што је даље прецизније изложено у хипотезама, предмету, методама и циљевима истраживања. Наглашено је да дисертација представља покушај другачије и нове концептуализације раније већ обрађиваног социолошког проблема – везе између друштвених и институционалних промена и економске културе пост-транзиционе Србије. У уводу се истиче да разумевање динамике и исхода социоекономских промена на културном нивоу мора укључивати две димензије: савремену, у којој генерација кроз актуелне промене живи, и историјску, која представља вишегенерацијско друштвено наслеђе. Оно што поменуте две димензије повезује јесу институције као специфичне артикулације културе трајног карактера. Кад је у питању Србија чију савремену историју карактеришу релативно честе промене политичког и економског уређења, наводи се у дисертацији, културни обрасци који конституишу односно

утемељују структуру и позицију институција својине и тржишта, солидан су показатељ економске културе нације. Рад иначе карактерише становиште по коме економија и јесте култура – односно скуп бихевиоралних и идејних структура суштинских за конструисани идентитет заједнице (Beugelsdijk, Maseland, 2014 : 13). Овакво разумевање културе условило је и ослањање, у теоријско-методолошком смислу, на социологију знања и посебно феномен легитимације који својим два компонента, когнитивном и нормативном, сваком припаднику друштва омогућава свеобухватно и детаљно поазнавање и разумевање институција и њихове међусобне повезаности и условљености (Berger, Luckmann, 1991). У дисертацији се наглашава да културни обрасци, као темељне компоненте институција, јер институције и јесу дистилат културе, своју манифестацију у друштвеном животу имају управо кроз механизме и обрасце легитимације.

У првом поглављу изложен је и образложен теоријски и методолошки оквир кроз четири целине. У првој целини изложен је критички преглед литературе и радова који се баве односом између економије и културе, указујући на дугу социолошку традицију бављења економијом из социолошке перспективе, почев од Вебера и пар савремених аутора инспирисаних његовим радовима, Маркса, и Диркема, уочава се да упркос разликама ова три аутора деле становиште да сваком економском поретку одговара неки културни систем а да веза између то двоје није произвољна – те се може говорити о конкретној економској култури. Када је у питању савремена социологија указује се на проблем разноликости приступа теми односа економије и културе који је са једне стране последица широког круга могућих значења појма културе, а са друге везан за проблеме операционализације приступа и истраживања. У том смислу у раду је дат осврт на два утицајна истраживачко-теоријска рада (Hofstede 2001, и GLOBE 2004) где се указује да поновљивост резултата није прави проблем код ове врсте истраживања већ је питање у којој мери је претходно дефинисаним концепцијама којима се Хофстеде служи, дефинисан и резултат. GLOBE студија поред указивања на проблем пристрасности (bias), неадекватности чак и унапређеног теоријско-методолошког инструмента у односу на Хофстедеов, ипак утврђује да је проблем вредности и пракси нелинеаран и комплекснији него што то постојећи модели претпостављају. Поред ова два рада пружен је осврт на радове који не обрађују димензије културе већ се вредностима бави као низовима супротстављених појмова који треба да укажу на културне претпоставке стварања друштвеног богатства и просперитета (Hampden-Turner, Trompenaars 1993, Grondona i Porter u Harrison, Huntington eds. 2000). Проблем са овом врстом приступа је што се бави начинима на које култура регулише економске односе али не и како утиче на њихово конституисање (Цвејић 2011). То је посебно уочљиво у методолошким разликама између економије и других друштвених наука, где висок степен квантификације и редукције резултовао веома ограниченом употребљивошћу економских принципа и метода на иоле шире поље појава које су неодвојиви део економских збивања (Beugelsdijk, Maseland 2014). Коначно, у раду се указује да је кључни појам у вези са односом економије, културе и институција културни образац јер указује на генезу и порекло институционалних феномена у друштву, а омогућава и анализу друштвених промена културних институција у одређеном временском периоду (Коковић 2005).

У другој целини поглавља се у краћим цртама износи осврт на однос институција и културе, са нагласком да институционални приступ заправо афирмише културолошки приступ. Истицањем да се системи вредности и културни обрасци, који су најкритичнији за репродукцију заједнице најбоље читавају у институцијама, чији је један од задатака да непрекидним потврђивањем културних образаца обезбеди стабилност (културне) заједнице. У раду се указује да је социолошким класицима, Марксу, Веберу и Диркему, заједничко да институције одређују као механизам социјалне контроле, директном или чак и физичком принудом, али, и преко контроле представа о свету. Такође, у раду се указује да се у савременој социјалној мисли, и посебно у радовима који се баве постсоцијалистичком транзицијом институције и институционализација везују за консолидацију друштвеног уређења, што феномен институције смешта у теоријске оквире погодне за проучавање друштвене динамике и промена. У том смислу институције указују и на специфичне односе моћи друштвених група унутар неке заједнице чији је најчешћи исход наметање одређеног институционалног поретка као израз доминантног културног обрасца који неку заједницу карактерише. Такође се указује и

на чињеницу да класификација институција на формалне и неформалне често води вештачкој подели на институције наспрот култури као културним обрасцима, нормама и вредностима, док се уствари ради о феноменима које је често немогуће, осим у аналитичке сврхе, раздвојити.

Трећа целина овог поглавља фокусира се на институције својине и тржишта као попришта економске транзиције, и као посебно симптоматичног поља у коме се економски развој савремене Србије и српског друштва од XIX века наовамо треба посматрати. Тржиште, наводи се у раду, јесте економски механизам, апстракција која свој конкретан облик и улогу у економском животу друштва дугује првенствено институционалном и културном контексту у коме је примењена. Овај контекст утиче на саму структуру институције тржишта - кроз норме, вредности, и културне обрасце којима је апстрактна институција тржишта конкретизована у одређеном друштву. Такође, а што произилази из структуре, указује се да положај тржишта зависи и од дела друштвених активности које тржиште као доминантни институционални ауторитет регулише. Тако се и кроз структуру и положај тржишта у друштву могу утврдити односи моћи у том друштву. У раду се наглашава да се институција тржишта не може посматрати ни анализирати без увида у институцију својине, са којом је у тесној вези. Вредносне и културне норме социјално прихватљивих материјалних неједнакости утврђене су у правима и нормама права на располагање, односно, стварање, поседовање, употребу и размену материјалних и нематеријалних добара која су у средишту економског живота друштва. Овај институционално-културни систем права утиче и на конституисање тржишта у друштву уређујући ко, под којим условима и на који начин може учествовати на тржишту, а такође и у којим случајевима тржиште примат уступа неким другим механизмима координације понуде и потражње, односно, где држава као основни општи институционални оквир али и као индивидуална институција у конкретним ситуацијама и областима друштвеног живота узима примат. Култура друштва, кроз скуп релевантних културних образаца уакзује управо на ово поље где се врши институционално структурисање и позиционирање у циљу уређења дела економског живота друштва.

Коначно, у четвртој целини изложен је теоријско-методолошки оквир истраживања, као резултат критичке синтезе изведене из прегледа радова и проблема у претходним целинама. У овом раду институције су одређене као релативно трајне и санкционисане артикулације културе и претпостављају скупове културних образаца. Ови културни обрасци одређују структуру и позицију коју институција заузима у друштвеном простору. Ослањање на социологију знања, и посебно ослањање на легитимацију и легитимацијске обрасце у раду у функцији је дефинисања методолошког приступа. Са једне стране легитимација има за институционални свет интегративну и објашњавајућу улогу, а са друге указује на културне обрасце на којима се институције темеље. Тако, легитимација институција својине и тржиште са једне, и државе са друге стране представља манифестацију економске културе. Овакав приступ, тврди се у раду, омогућава анализу разнородних врста података и евиденције, од историјске грађе до резултата савремених социјалних истраживања – све за шта се може утврдити да има функцију легитимације у друштву представља легитимацијски језик. Из овога се, даље, може утврдити какву улогу тржиште и својина имају у српском културном контексту, као и какву улогу имају као културно-идентитетске одреднице.

У другом поглављу рада изложен је историјски преглед развоја српског друштва од почетка XIX века до деведесетих година XX века. Поглавље је подељена на три дела: први део обухвата период од ослобођења од турске владавине до Првог светског рата, други део обухвата период између два светска рата и прву Југославију, и коначно трећи период обухвата Србију у социјалистичкој Југославији. Историјски преглед фокусира се преважно на два питања: социјалну структуру српског друштва, социјалну фрагментацију и релативну снагу односно утицај група у јавном животу нације; и основне културне карактеристике доминантних друштвених група. Ова два питања разматрана су у контексту економске културе одређене институцијама својине и тржишта. Циљ историјске анализе је, како се у раду наводи, да се утврде доминантни културни обрасци током дужег временског периода како би се одговорило на питање да ли је у Србији у питању институционално-културни континуитет или дисконтинуитет. У обради првог историјског периода у раду се указује да је социјална и културна структура српског друштва била готово монолитна и карактерисана партијархалним

моралом, колективистичким културним обрасцем, неразвијеном технологијом, руралном економијом и тек рудиментарном тржишном економијом. Законска решења младе државе кретала су се између потреба сељаштва и монополских интереса еснафа, због којих је тржиште често било санкционисано и ограничено од стране државе. У раду се наводи да ни период између два рата није донео потребну модернизацију и да су нека важна законска решења, попут Закона о окућњу, који је између осталог ограничавао право на располагање индивидуалном непокретном имовином, остао на снази до Другог светског рата. Такође, битна карактеристика овог периода је и протекционизам и последично очување монополских позиција у Србији на штету веће економске покретљивости и модернизације. Коначно, социјалистичка Југославија, како се у раду наводи, доноси индустријску модернизацију, али уз очување примата државе над тржиштем, као део социјалистичке економске доктрине. Колективизам је и даље опстајао као државна политика, а право на својину било увелико ограничено. Модернизација коју је социјализам донео увелико је била анулирана преживљавањем наслеђених социјалних и економских механизма, који су чини се поговодали и социјализму.

Коначно, обрада економске културе у Србији од почетка XXI века почиње описом политичке економске и социјалне ситуације у Србији деведесетих година, као периода који је успоставио правац транзиције. Рад наглашава да су се обрасци политичке доминације над економијом и појачали након распада Југославије, да су правни оквир, као и општа владавина закона, доживели ерозију, и да у таквој клими увођење тржишних принципа у економију није заправо било конзистентно и искрено. Ратови и промена демографске структуре становништва Србије, имиграција и емиграција, додатно су нарушили социо-економску структуру друштва.

Након овог увода у раду се излаже методолошки приступ коришћен за анализу података прикупљених у два независна пројекта, Европско истраживање вредности (EVS), и Пројекат друштвеног истраживања југоисточне Европе (SEESSP). Из поменута два истраживања селектовани су легитимацијски искази који се односе на аспекте институција својине, тржишта и државе. Ови искази су затим груписани у легитимишуће механизме на којима је онда примењена кластер анализа. Добијене су групе легитимацијских образаца који директно кореспондирају културним обрасцима везаним за поменуте економске институције. Употреба два различита сета података, који се само делимично поклапају, наглашава се у раду, оправдана је као тест теоријско-методолошког концепта коришћеног у раду са једне, и ради међусобног поређења и верификације података са друге стране. У закључном делу анализе емпиријских података у табелама су наведени легитимацијски обрасци за оба истраживања, као и њихова интерпретација као показатеља културних образаца карактеристичних за економску културу Србије.

У закључном поглављу наглашава се да је питање економске културе део ширег питања националне културе. Две перспективе и две врсте евиденције, историјска и савремена емпиријска, упоређене и анализирани да би описале део ширег историјског контекста који је неизбежан за разумевање савремене српске економске културе.

VI СПИСАК НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА КОЈИ СУ ОБЈАВЉЕНИ И ПРИХВАЋЕНИ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ НА ОСНОВУ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА У ОКВИРУ РАДА НА ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Цветковић, В. (2014) Positioning of crisis as a social occurrence [Позиционирање кризе као социјалне појаве], текст, часопис 'Теме'. Година XXXVIII Бр. 1, Ниш. (M24)

Цветковић, В. (2015) Legitimation - revisiting Berger and Luckmann, текст, часопис 'Facta Universitatis'. Година 2015. број 3, Ниш. (M53)

Гост уредник тематског броја "Facta Universitatis - Legitimation in sociology", 2015. број 3.

VII ЗАКЉУЧЦИ ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Докторска дисертација кандидата Владимира Цветковића представља покушај да се економска култура савремене Србије истражи и разуме као резултат ширег историјског процеса, анализом доминантних културних образаца манифестованих кроз легитимацијске механизме институција својине и тржишта.

Истраживање указује да је, када се ради о економској култури пост-транзиционе Србије, уочљив значајан степен културне фрагментације. Са једне стране преовлађујући културни образци везани за дистрибуцију материјалног богатства готово да искључују потребу за тржиштем.

Држава се појављује као доминантан механизам контроле економских активности у поменутиим областима. Узрок томе макар се делимично може наћи у норми релативног материјалног егалитаризма који је карактеристичан за већину идентификованих културних образаца. Из угла економске културе у Србији транзиција, односно напуштање социјализма и окретање капитализму, није уочено као шанса за промену набоље. Транзиција у Србији је много већи значај имала као политички а не као економски пројекат. Ипак, резултати указују да се не могу само културни образци сматрати узроком таквог стања. Анализирана емпиријска грађа прикупљена је након вишегодишњег транзицијског искуства па су резултати делимично и слика реакције на углавном негативно транзицијско искуство. Рад указује да је за овакав исход значајна одговорност политичких елита.

Један од закључака рада је и да је примат државе над другим механизмима управљања економијом резултат историјских процеса везаних за изградњу нове српске државе. Политички и социјални процеси који су је обликовали имали су снажну политичку али у исто време и маргинализовану економску димензију.

У раду се такође истиче да институција тржишта у Србији нема, а ни током историје није имала значајан легитимитет темељен на етичким принципима и нормама друштва. То се чини у супротности са преференцијом приватне својине али резултати рада сугеришу да је приватна својина превасходно везана за егалитарни образац, а не као у протестантизму за потврду сопствене вредности, где се конкуренцијом на тржишту та вредност потврђује. Егалитарни културни образац у српском критеријуме додељивања права на приватну својину не види у тржишним механизмима већ изван њих, чини се да су они део темеља друштва као политичке заједнице релативно једнаких права на посед.

Значајна карактеристика на коју рад указује јесу и когнитивно дисонантни културни образци везани за рад и посао, који је перципиран и као тржишна категорија, али и као механизам социјалног збрињавања. Када су у питању перспективе српског друштва и институције тржишта у њему тек тржишни систем који би значајно смањио стопу незапослености би могао да заузме значајније место у српској економској култури. С обзиром да држава то није у стању да уради, може се претпоставити да ће ова немоћ пожељног институционалног механизма довести до активније потраге институционалних алтернатива, а тржиште се ту намеће као најочигледније решење. Коначно, како се наводи, дисертација је поред главних и споредних резултата остварила још један циљ, а то је демонстрација да се легитимацијски искази могу успешно употребити како би се истаживали сложени културни феномени у дугим временским оквирима.

VIII ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Резултати овог истраживања су изложени на систематичан и прегледан начин.

Ова дисертација имала је за циљ да анализира и представи основна обележја и социолошке аспекте културних образаца, легитимацијских институционалних механизма и економске културе у Србији. Поред анализе главног предмета истраживања, кандидат је у дисертацији урадио једну ширу теоријску анализу. Резултати истраживања до којих је кандидат дошао представљају синтезу различитих савремених теоријских оријентација, као и покушај развоја једног интердисциплинарног приступа. Приказујући резултате истраживања на прецизан, доследан и систематичан начин, кандидат је успео да укаже и на шири значај и релевантност анализиране проблематике.

IX КОНАЧНА ОЦЕНА ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Експлицитно навести да ли дисертација јесте или није написана у складу са наведеним образложењем, као и да ли она садржи или не садржи све битне елементе. Дати јасне, прецизне и концизне одговоре на 3. и 4. питање:

Докторска дисертација кандидата Владимира Цветковића под називом „Економска култура у Србији: културни обрасци, институције и легитимацијски механизми“ написана је у складу са наведеним образложењима у овом Извештају. Дисертација садржи све битне елементе, а посебно се може нагласити њена актуелност, односно теоријска релевантност и значај проблематике која је у њој анализирана и представљена.

Да ли је дисертација написана у складу са образложењем наведеним у пријави теме Да

Да ли дисертација садржи све битне елементе Да

По чему је дисертација оригиналан допринос науци

Докторска дисертација је оригиналан допринос науци јер представља оригиналну синтезу неких постојећих теорија и приступа у истраживању. У дисертацији је развијена оригинална социолошка анализа културних образаца, институција и легитимацијских механизма економске културе у Србији. Рад такође представља иновативну синтезу различитих методолошких приступа, односно добар теоријско-методолошки оквир за будућа емпиријска истраживања наведене проблематике.

Недостаци дисертације и њихов утицај на резултат истраживања

Дисертација нема значајнијих недостатака који би утицали на резултат истраживања.

X ПРЕДЛОГ

На основу укупне оцене дисертације, Комисија предлаже да се докторска дисертација под називом „Економска култура у Србији: културни обрасци, институције и легитимацијски механизми“ прихвати, а кандидату Владимиру Цветковићу одобри одбрана.

ПОТПИСИ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

Проф. др Драган Коковић

Проф. др Божо Милошевић

Ванр. проф. др Душан Мојић

Проф. др Ђокица Јовановић

НАПОМЕНА: Члан комисије који не жели да потпише извештај јер се не слаже са мишљењем већине чланова комисије, дужан је да унесе у извештај образложење односно разлоге због којих не жели да потпише извештај.